

**Inscripció ibèrica ante cocturam del
Tossal de les Tenalles
(Sidamon, Pla d'Urgell)***

Per Ignasi Garcés Estallo**
i Jordi Pérez Conill***

* Treball realitzat dintre del Projecte 2003ACOM 00034: *El Tossal de les Tenalles. 90 anys de recerca.*

** Universitat de Barcelona.

*** Arqueòleg i llicenciat en Història.

1. El jaciment

El poblat ibèric del Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell) va ésser descobert en el mes de maig de 1915 i, després d'un intent immediat d'exploració de dos dies, va ésser objecte d'una intensa excavació durant els mesos de juliol a setembre d'aquell any, per part de Josep Colominas i Agustí Duran, arqueòlegs de l'Institut d'Estudis Catalans¹. Amb les lògiques distàncies pot considerar-se una intervenció programada (s'orientà específicament al coneixement, per primer cop, d'un hàbitat ilerget, elecció precedida de breus visites i prospeccions en jaciments de la zona) i regular (es recolliren, preservaren i musealitzaren, amb acceptable minuciositat, els objectes apareguts, deixant constància d'un diari, així com d'abundosa documentació escrita i gràfica), però aliena a qualsevol concepte modern d'estratigrafia o d'interrelació sistemàtica dels elements exhumats. L'entitat dels materials recuperats va generar una sèrie d'estudis posteriors que evidenciaven una cronologia des de finals del segle V a.C. fins a inicis del s. I a.C.² i, alhora, esdevenien cabdals en la definició de la cultura material ilergeta³. Encara que el jaciment no estava exhaurit, a principis de la dècada dels anys 70 la plataforma superior occidental fou agredida en una desafortunada obertura de rases emprant una excavadora, fet que generà un paisatge de trinxeres i terreres, d'on sobresortien fragments ceràmics de tota mena.

¹ COLOMINAS, J.; DURÁN, A. (1915-20), Restes de poblats ibèrics al Pla d'Urgell i Segarra, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 606-616.

² BALIL, A. (1953), Dos ejemplares de coroplastia del Tossal de les Tenalles (Sidamunt), *Actas del III Congreso Arqueológico Nacional (Galicia)*, Zaragoza, 136-147; SERRA RÀFOLS, J. de C.; COLOMINAS, J. (1958-1965): *Corpus vasorum Antiquorum. Espagne. Musée Archéologique de Barcelone*, Fasc. II, Barcelona; BARBERÀ, J. (1964-1965), La ceràmica barnizada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles de Sidamunt. Lèrida, *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, 135-163; PELLICER, M. (1966), El Tossal de les Tenalles de Sidamunt y sus cerámicas pintadas, *Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, Madrid, 97-112; CARRERAS, T. (1971), *Las cerámicas indígenas del poblado ibérico del Tossal de les Tenalles de Sidamunt (Lérida)*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona; PRINCIPAL, J. (1993), La ceràmica de vernís negre del Tossal de les Tenalles (Sidamon-Pla d'Urgell), *Gala*, 2, Sant Feliu de Codines, 89-136.

³ El poblat ja apareix esmentat a BOSCH GIMPERA, P. (1915-20), L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica i les cultures veïnes, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 671-694; és un referent important a MALUQUER DE MOTES, J.; MUÑOZ, A.M.; BLASCO, F. (1960), *Cata estratigràfica en el poblado de La Pedrera de Vallfogona de Balaguer (Lérida)*, Barcelona; d'aquest indret procedeixen més de la meitat de les peces que serveixen de base a l'estudi JUNYENT, E. (1974), Acerca de la ceràmica de barniz rojo aparecida en el área ilergeta, *Pyrenae*, 10, Barcelona, 109-133; la única exposició que ha intentat reunir de forma monogràfica els ilergets era formada en una vuitena part per peces d'aquest jaciment: VV.AA. (1996), *Índibil i Mandoni. Reis i guerrers*, Ajuntament de Lleida.

La visita l'any 1977 d'un de nosaltres (J.P.) conduí primer a l'observació de la presència de ceràmiques dels moments Ibèric Antic i Edat del ferro i, posteriorment, al garbellat de diversos munts de terra entre 1978 i 1981, que permeteren recuperar diversos objectes, avui conservats a l'Ajuntament de Sidamon. D'alguns d'aquests materials es donà notícia⁴, però molts d'altres restaren inèdits, com és el cas de la inscripció que aquí ens ocupa. La reexploració del Tossal de les Tenalles rebé un nou impuls amb la incorporació, en diferents moments, de Ramon Ten, Lluís Marí, Ignasi Garcés, Elisabet Sorribes i Josep Maria Puche, directores de les excavacions entre 1982 i 1989, que confirmaren diverses construccions i nivells preibèrics⁵.

Recentment, en el marc del Projecte: *90 anys d'excavacions al Tossal de les Tenalles de Sidamon*, iniciat el 2003, un equip d'especialistes està procedint a la recuperació, ordenació i estudi de les nombroses i disperses dades, documentals i materials, procedents d'aquest indret⁶. L'objectiu final és posar a disposició de la comunitat científica un compendi exhaustiu. Mentre això es duu a terme hem considerat oportú avançar la troballa que aquí presentem, donada la seva singular entitat.

2. La inscripció: lloc de la troballa i descripció

La inscripció procedeix de la Terrera n. 1, que ocupava el centre de la plataforma superior occidental. Es recuperà l'any 1979 mancada de qualsevol context estratigràfic. N. inventari: T1-175, guardada a l'Ajuntament de Sidamon.

El suport el formen nou fragments per fractura moderna, corresponents a la porció superior del cos d'un vas contenidor ibèric, modelat amb el torn, de cuita oxidada, amb fins desgreixants de quars i calcaris. El tall presenta el nucli i la cara interna d'intens color vermellós ataronjat, mentre que la superfície externa ha estat tractada amb una aiguada blanquinosa que deixa entreveure el fons. La porció reconstruïda (fig. 1)⁷ presenta concrecions en tres dels seus talls i a l'extrem dret evidencia els efectes d'un fort cop, que ha provocat la ruptura moderna en els nou bocins esmentats i la pèrdua, segurament irreparable per esmicolament, d'altres menors. La fractura ha pogut estar provocada tant per l'excavadora que realitzà les rases com, més proba-

⁴ PÉREZ CONILL, J. (1988): Notícia d'un horitzó pre-ibèric al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Segrià), *Actes del 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Proto-història i Arqueologia a la Conca del Segre (6-8 de juny de 1986)*, Puigcerdà, 131-137.

⁵ MARÍ, L.; GARCÉS, I. (1988), Una cisterna pre-ibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon), *Actes de la XVII Jornada de Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Lleida 1986)*, Tàrraga, 7-17; GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PÉREZ CONILL, J.; PUCHE, J.M. (1993): Ocupacions de tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 249-286; GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PUCHE, J.M.; SORRIBES, E. (1993): Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles de Sidamon", *Homenatge al Professor Miquel Tarradell*, Barcelona, 527-534.

⁶ Bàsicament repartides, en l'actualitat, entre el Museu Arqueològic de Catalunya-Barcelona, l'Ajuntament de Sidamon, la Universitat de Barcelona (provisional) i els magatzems de la Generalitat.

⁷ Agraïm la col·laboració fotogràfica del Sr. Ramón Àlvarez Arza.

blement, per una eina de mà. És difícil determinar la disposició de la inscripció, així com la forma del vas que la suportava, perquè es conserva un fragment molt petit; no obstant, la presència d'una línia de carena immediata a les lletres pot ésser indicadora d'una disposició a la part superior del cos, prop del coll del vas.

La inscripció és realitzada *ante cocturam*, conserva tres lletres de gran mida i poca fondària, executades amb un instrument ample i de punta roma, en part alterades per l'acabat de la cara externa i per la no eliminació d'algunes porcions de fang. S'observa com l'aiguada final envaí el solc deixat pels caràcters, que apareixen parcialment difuminats en l'extrem inferior i recoberts per l'allisat. La inscripció conservada amida 5,8 cm de longitud; les lletres tenen una alçada que oscil·la entre 2,7 i 3,1 cm.

3. Lectura i valoració de l'epígraf

Segons la consideració que es tingui de l'acabament de la superfície, combinada amb el sentit de la orientació del segment conservat, són possibles fins a quatre lectures. En principi, llegint d'esquerra a dreta, com cal esperar de l'alfabet llevantí, aparentment indicaria **m'rti**; no obstant, si s'observa amb detall com l'allisat de la cara exterior altera l'extrem inferior de **r**, el primer signe pot ésser perfectament una **ta** amb l'extrem inferior dret poc visible però insinuat; aleshores tindria majors possibilitats d'ésser llegida com **tar̄ti**. Les altres dues lectures, que no es poden descartar del tot, serien inverses: **rti'm** o, encara més improbablement: **rtim'**. De les quatre lectures possibles ens decantem per considerar **tar̄ti** com l'opció més satisfactòria.

Les variants dels signes emprats són **ta1** (encara que no es pot descartar del tot **m'3**, per les raons abans esmentades), **r4** i possiblement **ti1** per la forma rectilínia del signe; aquest, però, presenta un detall anòmal: l'elisió del traç horitzontal que el converteix en un *unicum* –almenys que en tinguem notícia–, pel qual caldria considerar la possibilitat d'una nova variant⁸. Una explicació d'aquesta raresa pot recaure en el sistema d'escriptura emprat: el traç vertical hauria aixecat el fang tendre i l'esquematització del signe emprant només els traços verticals reduiria el problema⁹.

Prenent la lectura **tar̄ti** com l'opció més probable estariem davant d'un segment fàcilment identificable en noms personals, indicador de l'expedidor o del propietari del recipient. Així, al Tossal de la Cala (Benidorm, Alacant) aparegué el NP **taštinsker** en una ceràmica campaniana B¹⁰. Més a prop nostre, a Azaila (Terol),

⁸ Les variants a: UNTERMANN, J. (1990), *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, III: *Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden, 246-247, d'ara endavant: *MLH*. RODRÍGUEZ RAMOS, J. (1997), Primeras observaciones para una datación paleográfica de la escritura ibérica, *Archivo Español de Arqueología*, 70, Madrid, 13-30 (en especial 20-24).

⁹ Agraïm les indicacions del Dr. Antonio Aguilera del CEIPAC (UB), especialista en l'epigrafia llatina amfòrica i les enriquidores observacions del Sr. Joan Ferrer, especialista en epigrafia ibèrica.

¹⁰ SILES, J. (1985), *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid, 189; *MLH*, G.8.2.

es documentà un grafit **bařtařtin-e** en el coll d'una àmfora Dressel 1¹¹, equivalent a una àmfora romana Laietana 1, localitzada a Lloret de Mar, amb indicació d'un NP **tařtikeles**¹². Seguint amb aquests documents, sempre tardans, podria tenir relació amb un **isbetartiker** de la làpida ibèrica de Sagunt¹³; L'evidència del formant onomàstic **tařti** com a segment dels NP trobaria la seva correspondència al bronze llatí d'Ascoli, on consta l'*ilerdense* SUISETARTEN¹⁴ i en el llatí TARTIGAR[de Sagunt¹⁵.

Respecte a la datació de la inscripció no es disposen d'elements associatius. El suport, una producció comuna de pasta dura i depurada, pot oscil·lar entre els segles IV-II a.C. Una aproximació cronològica en base a la paleografia es veu limitada pel reduït grup de lletres conservades. A títol merament orientatiu, la disposició paral·lela de les puntes del signe **ti** correspon a una variant clàssica de totes les èpoques¹⁶. La variant **ř4** (romboïdal amb tija i traç interior), no es determinant.

Un límit cronològic indirecte es pot fixar en el darrer gran moment ocupacional del Tossal de les Tenalles, caracteritzat per un incendi que, de forma aproximada, es situaria entre finals del segle III i el primer quart del segle II a.C.¹⁷. Aquesta fase potser s'ha de considerar com l'autèntic final de l'hàbitat en el jaciment¹⁸. No obstant, hem d'admetre que el fragment es troba fora de context, és petit, no presenta senyals de foc i, especialment, la lectura **tařtin** és incompatible amb l'ús del sistema dual, perquè **tařtin**/TARTIN requeriria l'associació amb les variants complexes de **ta** i **ti**. Aquesta és una circumstància cronològicament rellevant: encara que hi ha alguna inscripció

¹¹ CABRÉ, J. (1944), *Corpus Vasorum Hispanorum. Ceràmica de Azaila*, Madrid, fig. 17, n. 25. *MLH*, E.1.308.

¹² VILÀ, M.V. (1996), Àmfora amb inscripció llatina i grafit ibèric, *Pyrenae*, 27, Barcelona, 295-299.

¹³ *MLH*, F.11.3.

¹⁴ *CIL* I,2, 709.

¹⁵ RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002), Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera, *Cypsela*, 14, Girona, 269; BELTRÁN LLORIS, F. (1980), *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium*, Trabajos varios del SIP 67, Valencia, 103, n. 88. No incloem el **-]řekatařtinm'ur[—]ti** (*MLH*, F.13.1), descartat en una nova lectura: VALLADOLID, J. (1998), "La estela inscrita ibèrica conocida com 'Làpida de Liria': una nueva lectura, *Veleia*, 15, Vitòria, 241-256, que ha resultat ésser de Bicorp: ALMAGRO GORBEA, M. (2003), *Catálogo del Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia, Epigrafía prerromana*, Madrid.

¹⁶ RODRÍGUEZ RAMOS, J. (1997), Primeras observaciones para..., *op. cit.*, 20.

¹⁷ L'observació de diversos vasos amb senyals de foc, gairebé sempre els conservats de forma més sencera i coherents cronològicament entre ells, és troba en fase de preparació en el nostre projecte de revisió total dels materials. La datació del vernís negre, amb un gran predomini de campaniana A antiga i un *hiatus* d'un mínim de setanta-cinc anys fins el 100 a.C. es troben a PRINCIPAL, J. (1993), *La ceràmica de vernís negre...*, *op. cit.*, 122-127.

¹⁸ En contra de la bibliografia disponible. Els dubtes respecte la continuació del Tossal de les Tenalles en moments posteriors al darrer quart del s. II a.C. seran exposats al final d'aquest mateix treball.

no-dual dels segles IV-III a.C., majoritàriament corresponen als segles II-I a.C.¹⁹. Tampoc podem passar per alt el fet que tots els paral·lels per a **tar̄tin** (campaniana B, àmfora Laietana, àmfora Dressel 1, placa saguntina i estela) siguin de cronologies més modernes (segles II o I a.C.). D'ésser certa la nostra apreciació, seria el primer **tar̄tin** amb **t1**, ja que els altres utilitzen **t4**, fet que, indirectament, podria ser considerat com un indicatiu d'una cronologia relativa més antiga²⁰.

Malgrat tractar-se d'una inscripció incompleta, la seva singularitat prové del fet de la realització abans de la cocció, un dels pocs casos documentats a les terres lleidatanes²¹. La pràctica d'aquest tipus d'inscripcions podria vincular-se amb els expenedors, en particular pel cas de les àmfores ibèriques. En aquesta tònica es situarien el fragment informe del Camí Vell del Llor (Sant Boi de Llobregat)²² i el també fragment informe de Pacs, guardat al Museu de Vilafranca del Penedès²³. No obstant, el singular recipient format per dues petites àmfores unides per una ansa central, comprat a Tarragona però de procedència desconeguda²⁴, ens alerta de produccions no seriades, i on s'hauria fet constar el nom del posseïdor, idea reforçada per la inscripció

¹⁹ Agraïm a Joan Ferrer les observacions. Respecte al sistema dual en la escriptura ibèrica veure: FERRER, J. (en premsa), Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores, *Actes del IX Col·loqui Internacional sobre llengües i cultures paleohispàniques*, Barcelona 20-24 d'octubre de 2004.

²⁰ Així sembla verificar-se en les emissions monetals: les més antigues encara utilitzen **t1** i les més modernes fan servir **t4**, cf. VILLARONGA, L. (1979), *Numismàtica antiga de Hispania*, Barcelona, 69.

²¹ El primer segur si considerem que una tortera de Gebut -JUNYENT, E. (2002), *Tortera, Sala d'Arqueologia. Catàleg*, IEI, Lleida, 69; actualment en revisió a FERRER, J. (en premsa), Novetats sobre el sistema dual..., *op. cit.* - és dubtosa per una alteració de les superfícies; i si també considerem el caràcter atípic de dues rares inscripcions procedents d'*Iesso* -PERA, J. (2003), Epigrafia ibèrica a la ciutat romana de *Iesso* (Guissona, la Segarra), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, Lleida, 237-255-, una en ceràmica engalbada de roig, per a la qual s'han deixat obertes les possibilitats **aka**/RA (ibèrica o llatina), l'altre una nansa d'àmfora hispànica indeterminada amb el signe **r**, de la que no s'hauria d'excloure, per cronologia, una marca romana no alfabètica.

²² Datat entre el 150 i el 125 a.C. ja que procedeix d'una excavació: MOLIST, N. (1985), *La ceràmica ibèrica del Camí Vell del Llor (Sant Boi de Llobregat). Evolució tipològica del segle IV a.C. fins al I d.C.*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona; PANOSA, M.I. (1993), Nuevas inscripciones ibéricas en Cataluña, *Complutum*, 4, 14.6; PANOSA, M.I. (1999), *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico*, *Veleia*, Anejos serie minor, 13, Vitoria, 172 i 283.

²³ MALUQUER DE MOTES, J. (1968), *Epigrafia prelatina de la Península Ibérica*, Universitat de Barcelona, n. 185 i lám. IV; *MLH*, C.19.3.

²⁴ BATLLÉ HUGUET, P. (1943), Doble àmfora con inscripció ibèrica, *Boletín Arqueológico de Tarragona*, 63, 54 i làms. I-II. Es tracta d'un objecte rar i no es pot descartar una falsificació.

letaonm´i, per a la qual J. Untermann ha observat el sufix en **-m´i** sovint vinculat a epígrafs que indiquen un propietari²⁵. Marques de segell al marge, les inscripcions ibèriques *ante cocturam* semblen abastar una variada gamma de materials, amb usos i funcions diversos: el llarg text de la gerreta grisa de La Joncosa²⁶, la ceràmica de vernís negre de Sant Julià de Ramis²⁷, la ceràmica comuna de Can Badell²⁸, la ceràmica amb bandes pintades d'Altet de les Carrasques (Serra de Mariola, Alacant)²⁹, les eines relacionades amb la producció tèxtil com el ponderal d'Oliete³⁰, al que cal afegir el recentment publicat de Calafell, ben datat a la segona meitat del segle III a.C.³¹ o les torteres de Palamós³², Valls³³, Botorrira³⁴ i Oliete³⁵.

Amb aquesta nova inscripció ja són tres les recuperades amb seguretat al Tossal de les Tenalles; paradoxalment totes elles relacionades amb objectes en un moment o altre comercialitzats, sense que tinguem cap element més específic que certifiqui un ús local de l'escriptura. Les altres dues es localitzen a les respectives bases de plats àtics del s. IV a.C.: un grafit **u/tu**³⁶ i la coneguda inscripció **kulesúfir**³⁷. La darrera, en particular, esdevé un text executat amb certa seguretat, estrany en un entorn i moment essencialment àgrafs, que no sembla estendre aquesta pràctica a altres suports³⁸, almenys en l'estat actual dels coneixements. La possibilitat d'una execució forània

²⁵ GÓMEZ MORENO, G. (1949), Epigrafía ibérica: suplemento, *Misceláneas, Historia, Arte y Arqueología*, Madrid, n. 28; MALUQUER DE MOTES, J. (1968), *Epigrafía prelatina*, op. cit..., n. 106; *MLH*, C.18.9; PANOSA, M.I. (1999), *La escritura ibérica en Cataluña y...*, op. cit., 173.

²⁶ PANOSA, M.I. (2002), Inscripción ibérica procedente de La Joncosa (Jorba, Barcelona), *Palaeohispanica*, 2, Zaragoza, 333-353.

²⁷ BURCH, J.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D. (2001), *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1 El sector de l'antiga església parroquial*, Girona, 151 i fig. 77,4.

²⁸ *MLH*, C.22.1.

²⁹ FLETCHER, D. (1972), Nuevas inscripciones ibéricas de la región valenciana, *Archivo de Prehistoria Levantina*, 13, Valencia, 125; *MLH*, G.5.2.

³⁰ *MLH*, E.5.4.

³¹ SANMARTÍ, J.; VELAZA, J.; MORER, J. (2003-04), Un ponderal amb inscripció ibèrica del poblat d'Alorda Park (Calafell), *Fonaments*, 10-11, Barcelona, 321-332.

³² *MLH*, C.4.2.

³³ PANOSA, M.I. (1993), Nuevas inscripciones ibéricas..., op. cit., 215-216.

³⁴ *MLH*, K.1.6.

³⁵ SILGO, L. (2001), Grafitos ibéricos de El Palomar (Oliete, Teruel), *Palaeohispanica*, 1, Zaragoza, 347.

³⁶ PRINCIPAL, J. (1993), La ceràmica de vernís negre..., op. cit., 118 i fig. 11 n. 2.

³⁷ *MLH*, D.7.1. Untermann llegeix **kulesúfia**; recentment s'ha proposat **kulesúfir**: RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002-2003), Revisión de algunas lecturas de las inscripciones ibéricas levantineas no monetales publicadas en los *Monumenta Linguarum Hispanicarum, Pyrenae*, 33-34, Barcelona, 370 i fig. 1, 10.

³⁸ Per a l'adopció de l'escriptura per part dels ilergets: GARCÉS, I. (2001), Els sons del ferro a la Noguera. La cultura ibèrica, *La Noguera Antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*, Balaguer; en especial 127-134; GARCÉS, I. (en premsa), Ilergets i lacetans

d'aquestes marques damunt de vasos de prestigi, assolits per mitjà de l'intercanvi, ja havia estat suggerida en diverses ocasions³⁹. Per les seves característiques intrínseques, el document que aquí aportem s'ha realitzat en una terrisseria, instal·lació que, com es pot esperar, per raons d'espai i funcions, difícilment s'ubicaria en el propi hàbitat.

Del Tossal de les Tenalles també s'ha donat notícia d'una quarta inscripció amb reserves, donada la seva lectura insegura (possiblement una **I**), en aquest cas sota un bol de ceràmica campaniana A antiga⁴⁰; i encara s'ha apuntat una cinquena, perfectament llegible, ubicada sota el peu d'una forma Lamb. 1 de campaniana B i on consta **or[**⁴¹. Aquest vas constitueix, alhora, un dels pocs elements esgrimits per justificar la pervivència del Tossal de les Tenalles fins al primer terç del s. I a.C.⁴². Al respecte, podem avançar que hem detectat indicis que recomanen prudència en relació a aquesta afirmació. Dos fets avalen la sospita: primer, en el transcurs de les campanyes realitzades entre 1979 i 1989 no s'ha documentat cap fragment ni de campaniana B ni d'altres materials habitualment associables, malgrat que es recolliren sistemàticament tots els elements superficials o de procedència descontextualitzada; segon, en el Museu Arqueològic de Catalunya-Barcelona es guarden els calcs inèdits dels grafitis que sobre el vernís negre ja observaren A. Duran i J. Colominas, i enllà **or[** no apareix⁴³.

La nostra opinió és que aquest objecte, juntament amb altres de romans sempre molt fragmentaris i sense sigles originals, alguns de cronologia francament tardana (Alt i Baix imperials), no procedeixen del Tossal de les Tenalles. Poden pertànyer a les prospeccions inicials que s'efectuaren en diversos jaciments del terme de Sidamon, amb anterioritat a l'excavació pròpiament esmentada⁴⁴. Aquesta seria la solució en el millor dels casos, perquè tampoc es pot descartar una simple contaminació en el procés d'emmagatzematge d'una col·lecció que ha suportat una Guerra Civil i diversos

occidentals. Deu anys de recerques i algunes propostes de síntesi, *Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans (Puigcerdà 14-15 de novembre de 2003)*.

³⁹ Definida agudament com "recomercialització", CURA, M. (1993), Nous grafitis ibèrics en el Molí d'Espígol (Tornabous) i la cronologia de la escriptura ibèrica a l'interior de Catalunya, *Gala*, 2, Sant Feliu de Codines, 223.

⁴⁰ PRINCIPAL, J. (1993), La ceràmica de vernís negre..., *op. cit.*, 120 i fig. 11, n. 50.

⁴¹ CURA, M. (1993), Nous grafitis ibèrics... *op. cit.*, 222. La lectura **or[** és més satisfactòria que les propostes **obu[** / **oku[** apuntades per J. Principal.

⁴² PRINCIPAL, J. (1993), La ceràmica de vernís negre..., *op. cit.*, 120 i fig. 11, n. 123.

⁴³ Apunt manuscrit, caixa *Sidamunt*, Biblioteca del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona.

⁴⁴ A la partida de "Set Sams (hi hem recollit fragments de ceràmica ibèrica pintada, campaniana, romana fina i grollera i sigillata, però tot molt escàs)", DURÁN, A. (inèdit): *Sidamunt i altres llocs de l'Urgell i Segarra*, Diari manuscrit, 1915, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, 1.

